
Alternatívne koncepcie postsocialistickej transformácie¹

Jaroslav RUSNÁK – Pavol KOREC*

An Alternative Conceptions of Post-socialist Transformation

Abstract

In paper we try to introduce an alternative framework of post-socialist study, which includes the knowledge of evolutionary and institutionally economy. We aimed at issues of terminology of post-socialist transformation and an overview of opinions on its development including spatial aspects. Specifically, the question how to define and date the final stage of transformation process was emphasized. We assumption that, post-socialist transformation is considered to be a temporary stage divide into several period, which is followed by societal development in conditions of post-industrial society.

Keywords: *transformation, transition, economic globalization and integration, post-socialist society, evolutionary perspective*

JEL Classification: P20, P21, P24, P30

Úvod

Téma postsocialistickej transformácie sa stáva minulosťou. To však neznamená, že samotné štúdium transformácie prestane byť relevantné. Práve naopak, bude ešte viac potrebné pri vysvetľovaní priestorovej organizácie spoločnosti v podmienkach prehlbujúcej sa európskej integrácie a globalizácie. Filozofiou tohto príspevku je predstaviť alternatívny rámec postsocialistickej transformácie a objasniť jej priebeh za ostatných vyše dvadsať rokov.

Ekonomickú transformáciu² treba podľa Baláža, Kluvánkovej-Oravskej a Zajaca (2007) chápať predovšetkým ako transformáciu formálnych a neformálnych

* Jaroslav RUSNÁK – Pavol KOREC, Univerzita Komenského v Bratislave, Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej geografie a demografie, Mlynská dolina 1, 842 15 Bratislava; e-mail: rusnak@fns.uniba.sk, korec@fns.uniba.sk.

¹ Tento príspevok vznikol za finančnej pomoci grantu VEGA 1/0709/11: *Adaptabilita priestorových systémov v post-transformačnom období*

² Termín *postsocialistická transformácia* má okrem ekonomickej „verzie“ aj viaceré iné prívlastky, ako napr. *spoločenská* (Hampl, 1999), *environmentálna* (Pavlínek a Pickles, 2000), *sociálna* (Machonin, 1997), *inštitucionálna* (Mlčoch, Machonin a Sojka, 2000; Baláž, Kluvánkovej-Oravská

inštitúcii, ktoré zodpovedajú za mobilitu produkčných faktorov (kapitál, pracovná sila a poznatky/inovácie). Pri vysvetľovaní reálneho vývoja slovenskej ekonomiky využívajú aparát inštitucionálnej a evolučnej ekonómie, ktorý pomáha nielen vysvetliť regionálne trajektórie ekonomickej transformácie, ale aj pochopiť princípy fungovania lokálnej variety globálneho kapitalizmu, ktorý je založený na duálnej ekonomike³ a charakteristický veľkými disparitami medzi odvetvami a regiónmi, ako aj špecifickým bankovým systémom. Práve regionálne disparity v úrovni sociálno-ekonomického rozvoja sa stali veľmi vážnym celospoločenským problémom. Zdrojom ich prehĺbovania sa stali predovšetkým neefektívne privatizačné stratégie, a neskôr aj aplikácia neoliberálnych programov, ktorá na druhej strane významným spôsobom podporila reštrukturalizáciu národných a regionálnych ekonomík, prílev priamych zahraničných investícií (PZI) a tvorbu pracovných miest.

Cieľom práce je predstaviť teoretický rámec štúdia postsocialistickej transformácie, postavený na poznatkoch inštitucionálnej a evolučnej ekonómie. V zásade poukážeme na nedostatky, ktorými neoliberálna teória prechodu trpí. Vychádzajúc zo širokého spektra teoretických poznatkov a existujúceho empirického materiálu sa pokúsime identifikovať z rôznych aspektov jednotlivé etapy postsocialistickej transformácie. Jednotlivé fázy regionálneho rozvoja v kontexte vývoja regionálnych rozdielov sledujú rôzne vývojové trajektórie, pričom v každej z nich dominuje iný typ významových znakov, resp. premenných charakterizujúcich stav ekonomickej transformácie. Na jednej strane konštruovanie hypotéz ohľadom prehĺbovania, resp. stierania regionálnych rozdielov, s cieľom budovať príslušné teórie regionálneho rozvoja sa stalo veľmi atraktívnou a aktívne sa rozvíjajúcou vedeckou činnosťou, a na strane druhej ich overovanie reflektuje výsledky a správnosť uplatňovania rôznych ekonomických teórií a regionálnych a sektorových politík. Príspevok je členený do troch častí. V prvej časti si bližšie predstavíme termín *transformácia*. V druhej časti prezentujeme alternatívne prístupy k štúdiu postsocialistickej transformácie a tretia časť je reflexiou názorov na jej priebeh.

a Zajac, 2007), *nová veľká transformácia* (Bryant a Mokrzycki, 1994). Posledne menovaní autori si pojem veľká transformácia vypožičali z práce K. Polányiho (1944) *Veľká transformácia*, v ktorej autor upozorňuje, že v období priemyselnej revolúcie na konci 19. storočia dochádzalo k razantnejšiemu oddeľovaniu ekonomiky od sociálnych problémov. Zdôrazňuje najmä to, že fungovanie voľného trhu na princípe sebaregulácie nie je možné bez príslušných inštitúcií. Podobne aj v prípade transformácie postsocialistických krajín nie je možné ignorovať vplyv inštitucionálneho prostredia pri budovaní trhovo založeného ekonomického systému a prekonávaní očakávaných sociálnych problémov (Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007).

³ *Duálna ekonomika* sa na Slovensku vyvinula do podoby dvoch odlišných ekonomických sektorov: jeden tvoria vysoko efektívne, exportne orientované a technologicky vyspelé spoločnosti nadnárodných spoločností a medzinárodné banky, a druhý tvorí niekoľko veľkých podnikov v domácom vlastníctve a veľký počet malých podnikov (Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007).

1. K pojmom *prechod a transformácia*: príklad postsocialistickej transformácie

V ekonomických teóriách je *zmena* frekventovaný fenomén, a to najmä v súvislosti s analýzou dynamiky ekonomického systému a analýzou (ne)rovnováhy. Napriek tomu, že v spoločenských vedách (najmä v ekonómii) v rámci neoklasických, alebo štrukturalistických prístupov existovali zaužívané termíny ako *štruktúrna zmena*, *štruktúrne prispôsobovanie*, alebo *reštrukturalizácia*, v 90. rokoch dvadsiateho storočia sa objavil nový termín v zmysle *prechodu* (*transition*), ktorý mal objasňovať zásadnú premenu ekonomického systému socialistických spoločností.

Wüsten (1992, s. 51) termín *transition* vysvetľuje nasledovne: „... prechody nastávajú za predpokladu, že v systéme rozoznávame najmenej dva rôzne stavy“. Za tieto stavy považuje pôvodný socialistický systém a cieľový kapitalistický systém, ku ktorému postsocialistické spoločnosti smerujú. Vo všeobecnosti platí, že správanie ľudí je motivované, resp. účelové. Ich konanie a rozhodovanie vytvára priestor na realizáciu kvalitatívnych zmien v snahe dosiahnuť vopred vytýčený stav s cieľom zachovať stabilitu systému, resp. ju zvýšiť (naplniť svoje potreby). Táto definícia má všetky atribúty prechodu, ktorý Wüsten špecifikoval v zmysle riadeného procesu, ktorého priebeh je vopred naplánovaný, kde jednotlivé zložky systému sledujú predvídaný smer. Preto *prechod* možno označiť ako relatívne priamočiary a účelový proces s nealternatívnym cieľom, sledujúci konkrétny stav.

Wüsten (1992) ďalej rozoznáva neriadený proces prechodu, keď k zmenám dochádza pomaly a postupne a vtedy hovoríme, že prechod má gradualistický charakter. Tento priebeh sa uskutočňuje synergiou parciálnych častí systému, pôsobí veľmi zdĺhavo a nedovoľuje jednoznačne stanoviť jednotlivé etapy, ani jeho koniec. Takto charakterizovaný prechod možno stotožniť s definíciou transformácie. Z formálneho hľadiska je transformácia zovšeobecnením prechodu (Šalát a kol. 1981), čo znamená, že môže existovať viac prechodov v rámci danej transformácie, nie však naopak. V tomto zmysle prechod chápeme ako podmnožinu transformácie. *Transformácia* je alternatívny a otvorený proces, o ktorom nevieme s určitosťou povedať, kedy sa skončí a aký bude presný výsledok, pretože pozostáva z viacerých po sebe idúcich stavov, resp. prechodov v rámci toho istého vývoja. Kým prechod predstavuje dočasné a relatívne krátke obdobie zmien s jasnou definíciou cieľového stavu, v ktorom sa predmetom záujmu stávajú konkrétne subsystemy celku (napr. politický, ekonomický systém a pod.), tak transformácia predstavuje tiež dočasné, ale dlhodobejšie obdobie zmien s viacerými alternatívami a cieľmi. Napokon obe definície vyvolávajú celý rad pragmatických otázok: aké ciele prechod sleduje a ako ich bude realizovať, ako definovať konečný stav prechodu a ako dlho bude prechod, resp. cesta k modernizácii trvať.⁴

Viacerí autori, či už sociológovia (Stark, 1992; Machonin, 1997), ekonómovia (Šulc, 1993; Bryant a Mokrzycki, 1994; Andrášik, 1995; Altvater, 1998; Kolodko, 1999; Mlčoch, Machonin a Sojka, 2000; Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007), alebo geografi (Wüsten, 1992; Grabher a Stark, 1997; Smith a Pickles, 1998; Pavlínek, 2002; Bradshaw a Stenning, 2004) tvrdia, že obsah postsocialistickej transformácie ako komplexného vývojového procesu s viacerými alternatívami sa redukoval na prechod, ktorý explicitne hovorí o dosiahnutí konečného stavu s presne definovaným cieľom. Na túto skutočnosť ako prvý poukázal D. Stark (1992), ktorý tvrdil, že prechod k trhovej ekonomike a demokracii je hypotetický konštrukt predpovedajúci konečný stav, ktorý je v súlade s teleologickým vysvetlením.

Tento terminologický hiát oboch pojmov možno opísať na príklade postsocialistickej transformácie nasledovne. Uvažujme o transformácii, ako o kauzálnom reťazci $A \rightarrow B \rightarrow C$, kde A je stav daný podmienkami pred zavedením trhu (plánovité hospodárstvo), B predstavuje zmenený trh (trhové hospodárstvo) a C sú dôsledky zavedenia nového trhu (objavenie sa nových spoločenských problémov). Ak hovoríme o prechode, tak uvažujeme o priamočiarom prechode $A \rightarrow B \rightarrow C$. Avšak pri transformácii $A \rightarrow B$ existuje viacero alternatív prechodu k trhovej ekonomike, teda cieľových stavov. Priebeh transformačného procesu v krajinách strednej a východnej Európe (SVE) je diferencovaný v dôsledku rozdielnych historicky podmienených štartovacích pozícií – formálne zapísané ($A_1, A_2... A_i$). Možnosti zavedenia typu trhovej ekonomiky (v zásade sa rozlišujú pravicovo a ľavicovo orientované ekonomiky) sa v jednotlivých štátoch líšia – formálne zapísané ($B_1, B_2... B_i$). Z toho vyplývajú aj dôsledky nápravných opatrení (dynamika prílevu PZI, úroveň zamestnanosti a nezamestnanosti) v závislosti od zvolenej transformačnej cesty – formálne zapísané ($C_1, C_2... C_i$). Takže ako uviedol Stark (1992, s. 22) „študujeme nie konečný stav, ale vývojový proces a namiesto prechodu analyzujeme transformáciu“.

Podporou vyššie uvedených myšlienok je fakt, že takýto radikálny obrat je v doterajšej histórii považovaný za jedinečný proces. Na unikátnosť zmien v stredo európskom priestore, ktoré sú sprevádzané šiestimi jedinečnými charakteristikami upozorňuje Kornai (2008): prijatie hlavných smerov vývoja západných civilizácií v prípade ekonomického (1) a politického systému (2), komplexnosť transformácie paralelne na všetkých parciálnych úrovniach (3), nenásilnosť (4), transformačný proces sa uskutočnil za mierových podmienok (5) a transformácia nadobudla neuveriteľnú rýchlosť (6). Najmä rýchlosť transformácie sa stala

⁴ Podľa Dahrendorfa (1990), šesť mesiacov môže trvať konštituovanie demokratických princípov, šesť rokov treba na to, aby sa prejavili efekty liberálnej economickej reformy, avšak šesťdesiat rokov potrvá, kým sa demokratické hodnoty a trhová ekonomika zakorenia v novej spoločnosti.

predmetom širokých diskusií a analýz a súvisela s načasovaním, razanciou a dosahmi privatizačného procesu, ktorému sa venovala až príliš veľká pozornosť na úkor iných relevantných aspektov a problémov. Iní autori (Ivanička, 1999; Hampl, 2001; Bradshaw a Stenning, 2004; Strykiewicz, 2009) hovoria o multidimenzionálnosti transformačného procesu, pričom rozlišujú štyri základné roviny: prechod od federatívnych štruktúr a inštitúcií k štruktúram vlastného štátneho útvaru (1), prechod od centrálne riadenej ekonomiky do sociálne a ekologicky orientovanej trhovej ekonomiky (2) a prechod od éry modernizmu, resp. industriálnej vývojovej etapy k informačnej spoločnosti (postindustriálnej) (3) a rozširovanie Európskej únie (4).

2. Východiskové prístupy politickej ekonómie k štúdiu spoločenskej transformácie a kritika teórie prechodu

Diskusia k spoločenskej transformácii v SVE sa obmedzila na jej ekonomickú sféru a vyústila do dvoch odlišných prístupov politickej ekonómie: liečba šokom a gradualistická reforma. Kým prvý názor predpokladal radikálnu cestu prechodu založenú na bezodkladnej a rýchlej obnove súkromnej sféry s minimálnou účasťou štátu, tak druhý myšlienkový prúd bol v rýchlosti zmien opatrnejší, pripúšťal aktívnu úlohu štátu a postupnú transformáciu inštitucionálneho prostredia. Poznanski (1999) uvádza, že oba koncepčné prúdy patria do neoklasickej teórie a skutočný rozpor vidí medzi liberálnymi prístupmi a prístupom nazývaným *etatizmus* (aktívne zasahovanie štátu pri tvorbe trhového prostredia)⁵. Dichotómia šokovej terapie a gradualizmu je v tomto smere až druhoradá, avšak spoločensky relevantná.

Neoliberálna politika, reprezentovaná Reaganom a Thatcherovou, bola dominantným ekonomickým prúdom v 80. rokoch 20. storočia a v plnej miere spustila procesy globalizácie svetového obchodu, na ktoré socialistický systém nebol schopný reagovať (Šikula, 1999). V tomto období sa vytvoril súbor politických nástrojov na realizáciu economickej reformy v duchu širšie koncipovanej neoliberalnej politiky, známy ako washingtonský konsenzus.⁶ Podľa Fukuyamu (1992) práve liberálna demokracia predstavuje koniec dejín, pretože žiadne iné spoločenské zriadenie nedokáže lepšie uspokojovať ľudské (materiálne) potreby. Táto politika mala byť úspešná aj pri budovaní kapitalistického systému v krajinách SVE na konci 20. storočia. Navrhnutý model šokovej terapie predstavuje špeci-

⁵ Zaradenie gradualistickej reformy do liberálnych prístupov je sporné, nakoľko ide o koncept založený na poznatkoch inštitucionálnej a evolučnej ekonómie.

⁶ *Washingtonský konsenzus*, ako program štrukturálneho prispôsobovania, vznikol v 80. rokoch 20. storočia s cieľom reštrukturalizovať krízou postihnuté ekonomiky menej rozvinutých štátov Latinskej Ameriky a vtiahnuť ich do globálneho kapitalistického systému.

fickejší variant Washingtonského konsenzu, ktorý sa stal symbolom neoliberálnej agendy s nealternatívnym cieľom (Åslund, 1992; Blanchart, Froot a Sachs, 1994). Zástancovia tohto modelu boli presvedčení, že trhové prostredie možno vytvoriť dereguláciou, privatizáciou a liberalizáciou trhu a zahraničného obchodu. Nové politické elity, odvolávajú sa na dobré výsledky washingtonského konsenzu v iných krajinách, boli pri rozhodovaní aplikovať model šokovej terapie podporované viacerými významnými medzinárodnými inštitúciami, napríklad Svetovou bankou, Medzinárodným menovým fondom, ktorých hlavnou filozofiou bolo využiť nadšenie spoločnosti z uskutočnených revolučných zmien a zrýchliť prechod od centrálne riadenej ekonomiky k trhovej ekonomike (Bradshaw a Stenning, 2004).

Kritika smerovala k tomu, že sa zavádzali trhové mechanizmy do krajín, ktoré na to neboli dostatočne pripravené (Stiglitz, 2002). Politika štrukturálnej transformácie nemohla reflektovať regionálnu rozmanitosť, sociálno-kultúrne špecifiká a hlboko zakorenené rutinné správanie ekonomických štruktúr a inštitúcií v post-socialistických krajinách, ani to, že išlo o unikátny prechod od plánu k trhu (Kolodko, 1999). Napokon tento argument podporuje aj Stiglitz (2002), bývalý riaditeľ Svetovej banky, ktorý tvrdí, že aplikácia myšlienky „*jeden vzor pre všetkých*“ nie je v súlade s predstavou prirodzeného ekonomického rozvoja a tento poznatok sa uplatňuje aj v kontexte tvorby regionálnej politiky (Tödtling a Trippel, 2005).

Triviálne chápanie zmeny v zmysle priamočiareho prechodu k trhovej ekonomike na jednej strane a samotná koncepcia šokovej terapie na strane druhej predstavujú dve strany tej istej mince. Podľa viacerých autorov (Šulc, 1993; Mihálik a kol., 1994; Stark a Brurszt, 1998; Grabher a Stark, 1997; Smith a Pickles, 1998; Mlčoch, Machonin a Sojka, 2000; Pavlínek, 2002; Bradshaw a Stenning, 2004; Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007) sociálne dosahy ekonomickej reformy, jej neprehľadnosť, rozdielna dynamika a nerovnomerný ekonomický rozvoj v dotknutých krajinách vytvorili priestor na kritiku neoliberálnej koncepcie prechodu v podobe štyroch vážnych nedostatkov: komplexnosť, pluralita, evolučný charakter a kontextualita.

Komplexnosť

Pokiaľ ide o prvú výhradu, tak Stark (1992, s. 18) uvádza, že „v krajinách SVE sme svedkami viacerých prechodov rôzneho charakteru, ktoré sa týkajú rôznych spoločenských oblastí, pričom z časového hľadiska tieto procesy v týchto sférach prebiehajú asynchrónne a ich prepojenie je málokedy harmonické“. V tomto smere bolo potrebné citlivo pristupovať k jednotlivým krokom ekonomickej transformácie a rešpektovať synergické pôsobenie a efekty rôznych spoločenských oblastí pri budovaní nového ekonomického a inštitucionálneho prostredia. Súhlasíme s Altvaterom (1998, s. 593), ktorý tvrdí, že „prechod nie je jednoduchou binárnou kategóriou, ale komplexom transformácií sociálnej, poli-

tickej a ekonomickej povahy“. Pavlínek (2002) uvádza, že neoliberalné prístupy sa ukazujú ako veľmi zjednodušené, pretože preferujú makroekonomický aspekt transformácie a nezohľadňujú súbor ostatných systémových zložiek – mikroekonomické, sociálne, kultúrne, inštitucionálne.

Práve nedocenenie inštitucionálneho rámca sa stalo najzávažnejším problémom. Kolodko, jeden z popredných zástancov inštitucionálneho prístupu v transformačnom období zastáva názor, že nové inštitucionálne usporiadanie je kľúčom k úspešnej transformácii. „Trhová ekonomika vyžaduje nielen liberálne opatrenia a súkromné vlastníctvo, ale aj budovanie príslušného inštitucionálneho prostredia, proces, ktorý je časovo náročný, založený na novej organizácii, legislatíve a na zmene v správaní jednotlivých ekonomických subjektov a pre tento dôvod je realizácia prechodu gradualistickou záležitosťou“ (Kolodko, 1999, s. 234). Mlčoch (1997) argumentuje ešte razantnejšie tým, že socialistický systém, rovnako ako aj liberálne prístupy nemajú od seba tak ďaleko v tom zmysle, že vo všeobecnosti ignorujú vplyv formálnych a neformálnych inštitúcií v ekonómii. „*Historický odkaz*“ socializmu, ktorý bol (a v niektorých krajinách stále je⁷) hlboko zakorenený v ekonomickom, sociálnom a inštitucionálnom prostredí nemožno pretvoriť „zo dňa na deň“ (Stark, 1992; Smith, 1998; Kolodko, 1999; Mlčoch, Machonin a Sojka, 2000; Bradshaw a Stenning, 2004 a iní). Zotrvačné pôsobenie niektorých sociálno-ekonomických javov a štruktúr (napr. prezaľmestnanosť, technologická zaostalosť, zastaraná infraštruktúra), ale najmä paternalistické správanie nových politických a ekonomických elít, inercia inštitucionálneho prostredia, ako aj zaužívané praktiky a rituály spoločnosti sú výsledkom prechádzajúceho silne zakoreneného politicko-spoločenského zriadenia. Toto dedičstvo ostáva integrálnou súčasťou novo vznikajúceho systému (Stark, 1992).

Pluralita

Stark (1992) hovorí, že v krajinách SVE existovali rôzne spôsoby vyvedenia zo socializmu (*path of extrication*) (napr. reunifikácia Nemecka, rozdelenie Československa, rozpad bývalej Juhoslávie a Sovietskeho zväzu). To znamená rozdielne štartovacie pozície postsocialistických krajín. Podľa Marangosa (2005) rozdielne výsledky transformačného procesu existujú najmä v dôsledku aplikácie rozdielnych prístupov politickej ekonómie. Gradualistický prístup bol implementovaný v Rumunsku, Maďarsku a Slovinsku, naopak, šoková terapia po vzore Poľska a Ruska vrátane krajín Spoločenstva nezávislých štátov sa presadila aj v bývalom Československu. Linn (2001) tvrdí, že najväčšie nerovnosti v transformačnej úspešnosti existovali medzi krajinami SVE vrátane pobaltských a krajinami

⁷ Koncept prechodu totiž nie je vhodný pre všetky krajiny (post)socialistickej Európy (napr. Ukrajina, Bielorusko), z dôvodu nejasného a neistého výsledku prijímania demokratických a trhových podmienok (Pavlínek, 2002).

bývalého Sovietskeho zväzu. Preto podľa Pavlínka (2002) neoliberalná stratégia prehliada mierkový, resp. priestorový aspekt transformácie v tom zmysle, že navrhnutý model prechodu (jeden vzor pre všetkých) sa aplikoval v krajinách s rozdielnymi geografickými podmienkami (prírodné pomery, kultúrne dedičstvo, etnické a náboženské štruktúry), čo v konečnom dôsledku viedlo k rôznym výsledkom a zákonite k nerovnomernému vývoju.

Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac (2007) potvrdzujú to, že rozdiely v ekonomickej výkonnosti a efektoch ekonomického prechodu v rámci stredoeurópskeho priestoru v roku 2004 neboli až také výrazné. Prostredníctvom faktorovej analýzy vzali do úvahy viaceré ekonomické premenné a identifikovali tri faktory determinujúce lokálnu varietu kapitalizmu. Index koordinácie vznikol agregáciou troch faktorov. Pozitívne hodnoty predstavovali výraznú prítomnosť štátu v ekonomike, kým negatívne hodnoty liberálne prostredie. Spomedzi 30 krajín OECD mali krajiny strednej Európy (okrem Poľska) relatívne malé plusové hodnoty indexu koordinácie. Výsledok tejto analýzy potvrdil, že lokálna varieta kapitalizmu v krajinách strednej Európy je pomerne podobná, s určitou reguláciou štátneho aparátu. Spomenuli tri príčiny, prečo je to tak:

- Česko, Slovensko, Maďarsko a Rakúsko majú dlhé spoločné dejiny, už od čias Rakúsko-Uhorska; pretrvávajú v nich zakorenenosť a inercia formálnych a neformálnych inštitúcií vrátane náboženstva, kultúry, tradície.

- Spomenuté krajiny majú spoločné to, že sú to malé otvorené ekonomiky s vysokou penetráciou zahraničného kapitálu; závisia totiž od zahraničného kapitálu a dopytu, sú orientované proexportne.

- Takto fungujúci kapitalizmus v krajinách SVE vytvára duálnu ekonomiku, a to v tom zmysle, že domáce podniky sa sústreďujú na výrobu s nízkymi nákladmi a nízkym stupňom pridanej hodnoty a pobočky medzinárodných nadnárodných spoločností v krajinách SVE profitujú z transferu technológií zo svojich materských firiem, no samy osebe sú zväčša len montážnymi dielňami.

Treba však poznamenať, že tieto stratégie sa v priebehu spoločenskej transformácie neustále menili v dôsledku vnútorného nesúladu politických elít a ich koncepcne odlišných politických, ekonomických a sociálnych zámerov. Predpokladáme, že úspešné výsledky mohli generovať len tie krajiny, v ktorých sa politické zoskupenia udržali dlhšie časové obdobie a zrealizovali potrebné systémové zmeny. Tieto skutočnosti ovplyvnili rozdielnu dynamiku postsocialistickej transformácie v jednotlivých krajinách a podmienili ich diferencovaný regionálny rozvoj. Na základe uvedeného možno povedať, že pluralita transformačného procesu je podmienená tromi skutočnosťami: rozpad krajín socialistického spoločenstva a vznik nových štátov, rozdielne geografické podmienky a aplikácia rôznych prístupov politickej ekonómie.

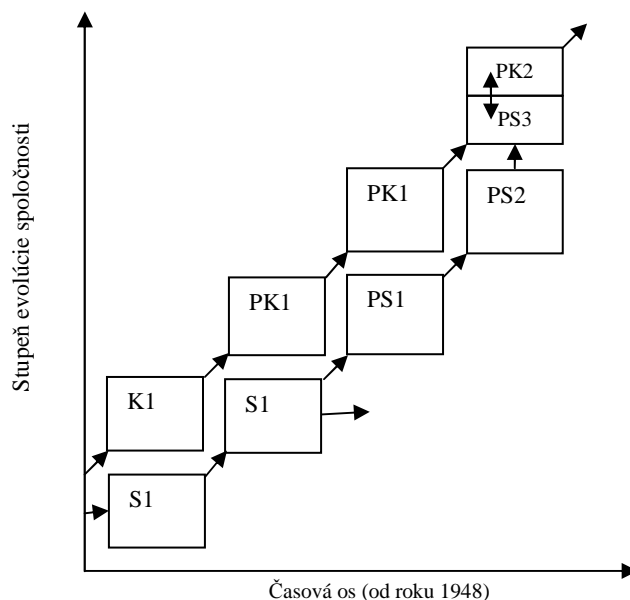
Evolučný charakter

Niektorí autori (Andrášik, 1995; Grabher a Stark, 1997; Sýkora, 2008 a iní) procesu transformácie prisudzujú evolučný charakter a stotožňujú ho s procesom *path dependence* (Nelson a Winter, 1982) a jeho špecifickými konceptmi. Andrášik (1995, s. 212) tvrdí, že „transformačný proces, alebo aj prechodový proces, za aký sa dosť často označuje, je len istým, časovo ohraničeným intervalom z dlhodobej evolúcie hospodárstva. To však neznamená, že sám tento proces nemá povahu a niektoré náležitosti evolučného procesu. Obsahuje viaceré autoorganizačné, sebakreatívne či autopoietické alebo autokatalytické subprocessy“. Toto rozlíšenie možno vnímať v podobe dvoch rozdielnych typov transformácie: postsocialistická a postindustriálna (Hampl, 1996). Na jednej strane ide o špecifický vývojový proces nápravového typu, ktorý charakterizuje obrat medzi dvoma extrémne odlišnými politickými a ekonomickými systémami (socialistický a kapitalistický), a na strane druhej dochádza k nárastu významu poznatkov a informácií v spoločnosti (v zmysle, ako uvádzajú Bell, 1973; Toffler, 1970; Drucker, 1993).⁸ Hampl sa pýta, či súčasná postsocialistická transformácia je prevažne špecifickým procesom, alebo parciálnou súčasťou všeobecného? (Hampl, 2005, s. 18) Odpoveď na túto otázku nie je jednoduchá a je neustále predmetom výskumu. Zdá sa, že postsocialistická transformácia prebieha na pozadí široko chápanej postindustriálnej transformácie, resp. bola ňou vyvolaná. Popjaková (1998) v tejto súvislosti hovorí o dôležitej úlohe sociálno-ekonomickej transformácie pri vytváraní takých podmienok, aké existujú v ekonomicky vyspelých častiach sveta. Zdôrazňuje špecifický kontext postsocialistickej transformácie, ako aj jej všeobecný rozmer v procesoch globálnych zmien svetovej ekonomiky a prechodu k poznatkovej ekonomike. Podľa Altvatera (1998, s. 594) „ekonomická transformácia neznamená len prechod od plánu k trhu, ale aj integráciu v rámci medzinárodnej deľby práce. Dochádza tak k nielen transformácii ekonomického systému socialistického typu smerom k trhovej ekonomike, ale aj k ekonomickej integrácii a interdependencii v rámci globálnej ekonomiky“. Všeobecne sa akceptuje, že postsocialistická transformácia idúca po špecifickej trajektórii sa vyznačuje v mnohých ohľadoch vyššou dynamikou a rýchlou nápravných zmien oproti všeobecnej postindustriálnej transformácii vo vyspelých kapitalistických krajinách (Hampl, 2005; Korec, 2007; Kornai, 2008 a iní).

V zásade možno tvrdiť, že ak sa dynamika postsocialistických ekonomík priblíži tým vyspelým, potom možno hovoriť o ukončení postsocialistickej transformácie (schéma 1).

⁸ Na niektoré črty transformácie kapitalistickej spoločnosti upozornili aj viacerí autori českej a slovenskej proveniencie, napr. Pavlínek (1997), Sokol (2002) alebo Klinec (2010).

S c h é m a 1

Evolúcia postsocialistickej spoločnosti v kontexte kapitalistickej transformácie po druhej svetovej vojne

- Poznámky:* K1 – kapitalistická spoločnosť – vplyv keynesiánskej politiky
 PK1 – postkapitalistická spoločnosť – vplyv neolibérálnej politiky
 PK2 – postkapitalistická spoločnosť – vplyv evolučného inštitucionalizmu
 S1 – socialistická spoločnosť
 PS1 – postsocialistická spoločnosť – fáza nápravného typu
 PS2 – postsocialistická spoločnosť – fáza všeobecných tendencií
 PS3 – postsocialistická spoločnosť – fáza integrácie v rámci postkapitalistickej spoločnosti.

Prameň: Vlastné spracovanie.

Andrášik (1995) v kontexte transformačných procesov rozlišuje aj fylogenetickú a ontogenetickú evolúciu.⁹ Ako tvrdí, ekonomika v podmienkach socializmu mala všetky vlastnosti ontogenézy, bola schopná produkovať dobre prispôbovaných jedincov lokálnemu prostrediu. Zdokonaľovanie v procesoch adaptácie

⁹ Andrášik (1995) tvrdí, že „ontogenéza prebieha na úrovni individuálnych subjektov, t. j. subjektov so 'spojitým' životom s neurčitou, ale konečnou dĺžkou života (učenie v bežnom zmysle slova, t. j. učenie, ktoré prebieha v centrálnej nervovej sústave daného jedinca), a fylogenéza prebieha na úrovni celej populácie, ktorá žije v 'diskrétnom' čase, kde jedinci, ktorí populáciu tvoria, majú obmedzenú dĺžku života, ale generačne sa prekrývajú a je v istých prirodzených podmienkach – za istých predpokladov – nesmrteľná (proces učenia prebieha v samotných cirkevných, politických, kultúrnych či sociálnych štruktúrach a vo dvoch fondoch sukcesie v genofonde – dedičná informácia v biologickom zmysle slova a v 'memofonde' – dedičná informácia v kultúrnom zmysle slova)“. Podľa Witta (2005) sa ontogenéza spája s rozvojom individuálneho druhu (napr. firma, odvetvie) od jeho vzniku po jeho zánik a analýzou ich rutinného správania a zdokonaľovania v procese učenia sa a fylogenéza so samotnou evolúciou celej druhovej populácie (súbor firiem, ekonomické sektory či celá ekonomika) a jej meniacimi sa vlastnosťami.

na lokálne podmienky síce produkovalo dokonalú ontogenézu, avšak neschopnú produkovať pokrok. Vývoj sa stal neefektívny práve preto, že chýbal vhodný selekčný mechanizmus, ktorý v kapitalistickom systéme existuje v podobe trhovej konkurencie a zodpovedá za fylogenetický vývoj. To viedlo k silnej inercii inštitucionálnych štruktúr a technologickému zakoreneniu, čo sa prejavilo pri prechode na trhové podmienky (Grabher, 1993). To znamená, že fylogenetický vývoj v podmienkach socializmu reálne neexistoval. V podmienkach trhovej ekonomiky dochádza nielen k adaptácii ekonomických aktérov na zmenené vonkajšie podmienky, ale aj k ich selekcii. Spomedzi širokej variety ekonomických subjektov a štruktúr sa vyberajú tie najzdatnejšie, ktoré najlepšie vyhovujú trhovým podmienkam. Len tie dokážu vytvárať nové kombinácie produkčných faktorov, generovať inovácie, byť konkurencieschopné a prispievať k evolúcii.

Evoluční ekonómovia (Foster a Mecalfe, 2001; Witt, 2005; Metcalfe, Foster a Ramoglan, 2006) upozorňujú, že rozhodujúcim aspektom evolúcie trhového založeného ekonomického prostredia je jeho vlastná spotreba. Procesy selekcie likvidujú, resp. skôr absorbujú rozmanitosť, od ktorej evolúcia závisí. Ak nie je táto rozmanitosť doplnená, ak nie je z čoho vyberať, vývoj sa skončí. Regenerácia rozmanitosti sa uskutočňuje adaptáciou, resp. vnútorným rozvojom v procesoch učenia sa (evolúcia učením sa). Adaptácia predstavuje učelivý proces založený na aktivite a kreativite ekonomických aktérov, ktorí sú schopní reagovať na vonkajšie prostredie a produkovať inovácie (Metcalfe, Foster a Ramoglan, 2006). V postsocialistickej transformácii sme svedkami premeny ontogenézy individuálneho rozvoja v procese kreativity a učenia sa na pozadí fylogenetického vývoja v procesoch konkurencie a kooperácie.

V tomto smere Andrášik (1995) vysvetľuje transformáciu ako substitučný proces, ktorý pozostáva z dvoch subprocessov. Prvý súvisí so správaním samotných aktérov, alebo šírkou ich úloh, ktoré vedú v ekonomike stvárať – *ontogenéza*, a druhý závisí od početnosti nových hybridov, ktorí úspešne nahradia v populácii tých jedincov, ktorí už narazili na hranicu svojich možností prispievať k transformácii ekonomiky ako celku – *fylogenéza*.

Kontextualita

Špecifické (priestorové) koncepty *place-dependence*, *path-shaping* alebo *regional path dependence* (Martin a Sunley, 2006) sa najmä v geografii stávajú veľmi dôležitým poznatkom vysvetľujúcim diferencovaný regionálny rozvoj postsocialistických krajín. V jednoduchosti povedané, ide o procesy produkujúce výsledky, ktoré vzišli nielen z histórie systému (socialistický vývoj), ale aj z procesov plynúcich zo samotného priebehu (postsocialistický vývoj). Tieto procesy sú samy osebe závislé, vzhľadom na špecifický kontext miesta, v ktorom sa odohrávajú. Tak sa produkujú v rôznych regiónoch rôzne „cesty závislosti“.

V tomto ohľade sa objavuje kontext priestoru. Autori Boschma a Frenken (2006) rozoznávajú „neutrálny priestor“, disponujúci všeobecnými podmienkami, ktoré región firmám ponúka (kvalifikovaná pracovná sila, univerzity, infraštruktúra, legislatíva). Tieto všeobecné podmienky sa v počiatočnom období spoločenskej transformácie takmer vôbec nevyskytovali. Prílev zahraničných investícií bol obmedzený, pretože investori nemali z čoho vyberať. Neskôr sa tento ekonomický priestor zaplnil príslušnými formálnymi inštitúciami, ktoré podporili mobilitu kapitálu a pracovnej sily. Takto široko chápané inštitucionálne prostredie vytváralo podmienky na vstup zahraničných investorov do tých odvetví, v ktorých existovali najlepšie podmienky rozvoja. Tak sa stalo aj v prípade formovania automobilového priemyslu na Slovensku. Na druhej strane táto stratégia v sebe skrýva určité riziká v podobe zmien spotrebiteľského správania sa, daňových kalkulácií, objavenia výhodnejších produkčných faktorov, aglomeračného prehustenia a iné. V princípe ide o to, aby sa ekonomický rast a produkcia generovaná v konkrétnych lokalitách nestali časovanou hrozbou, resp. pascou úspechu.

V druhom prípade sa „reálne miesta“ „objavujú“ v neutrálnom priestore, v ktorom si nové priemyselné odvetvia vytvárajú vlastnú sieť ekonomických aktivít a inštitucionálnych vzťahov. Kreativita a invencia ekonomických subjektov priťahuje nové produkčné faktory, kombinuje ich a oveľa ľahšie prekonáva problémy s adaptáciou v konkrétnych (sociálno-kultúrnych) podmienkach (aktivizáciou a užšou spolupracou s lokálnymi inštitúciami). Na to, aby vzniklo nové priemyselné odvetvie, nie sú rozhodujúce všeobecné podmienky, ktoré sú v priestore relatívne rovnomerne rozložené, ale kreatívna schopnosť ekonomických aktérov prispôbiť sa lokálnym podmienkam a vybudovať úplne nové špecifické ekonomické prostredie (Boschma, 1997; Boschma a Lambooy, 1999). Náhoda rozhodne a čas ukáže, kde sa nové ekonomické subjekty zakorenia. „Reálne miesto“ sa tak stáva miestom vzniku (v prípade úspešnej adaptácie), ale aj zániku (v prípade neúspešnej adaptácie) firiem. V ekonomickej geografii sa pre takéto lokalizačné správanie ekonomických aktérov zaviedol výraz *otvorené lokalizačné príležitosti windows of locational opportunities*¹⁰ (Storper a Walker, 1989; Boschma, 1997). Pôvodne všeobecné podmienky získavajú špecifický význam a lokálne prostredie sa stáva súčasťou globálneho systému. To znamená, že v priebehu času sa počiatočný „neutrálny priestor“ transformuje na „reálne miesto“, ktoré je hnacím motorom ekonomického rozvoja. Tak možno súhlasiť s Altvaterom (1998, s. 596), že trajektórie transformujúcich sa regionálnych, alebo národných ekonomík závisia od ich postavenia v rámci globálneho obchodu a medzinárodnej del'by práce, v ktorom „sa konkrétna lokalita zdrojov stáva

¹⁰ Vznik nových odvetví je v dôsledku kombinácie rôznych lokalizačných faktorov neurčitý, resp. otvorený proces.

súčasťou abstraktného priestoru kapitalistickej akumulácie“. Pavlínek (2002) v kontexte teórie prechodu tvrdí, že sa konštruujú generalizácie, ktoré nedoceňujú procesy prebiehajúce na konkrétnych miestach a v regiónoch. Potom sa len ťažko rozlíšia všeobecné znaky platné pre transformáciu ako celok od znakov špecifických, závislých od miesta, v ktorom sa odohrávajú.

3. Názory na priebeh transformačného procesu na Slovensku

V prvom rade treba upozorniť na divergenciu medzi výsledkami ekonomickej transformácie a očakávaniami plynúcimi z radikálnych spoločenských zmien (Němec, 2001). Tieto očakávania korešpondujú s tým, čo hovorí koncept šokovej terapie. V ČSFR bol ekonomický prechod založený na nasledovných prioritách (Mikloš, 1995): (1) liberalizácia cien, (2) úsporná menová a rozpočtová politika, (3) vnútorná vymeniteľnosť meny a liberalizácia zahraničného obchodu a (4) rýchla a rozsiahla privatizácia, ktoré sa mali uskutočniť v troch etapách: (a) etapa cenového nárazu 3 – 4 mesiace, (b) etapa adaptácie 1 – 1,5 roka a (c) etapa ekonomickeho rastu. Reakciu slovenskej ekonomiky na zmenené ekonomicke podmienky opísal I. Mikloš (1995, s. 5) takto: „... etapa adaptácie nepostupuje tak rýchlo, ako sa pôvodne predpokladalo... mnohé podniky, napriek zmeneným ekonomickým podmienkam, pokračujú vo vzorcoch správania sa z časov centrálné plánovanej komunistickej ekonomiky.“ Tieto nedostatky boli výsledkom deficitu finančných zdrojov, kvalifikovanej pracovnej sily v oblasti tvorby legislatívy, manažmentu a riadenia, strategického plánovania a pod., nedostatočnej podpory externého prostredia a inercie formálnych a neformálnych inštitúcií, ktoré brzdili mobilitu produkčných faktorov (Němec, 2001; Ivanička, 1999; Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007).

Výsledky reálneho priebehu transformácie v ekonomickej a sociálnej oblasti signalizovali, že očakávania rýchleho a priamočiareho prechodu sa nenaplnili a pôvodne navrhovaná stratégia prechodu musela prejsť určitou modifikáciou. Morvay (2005, s. 14) tvrdí, že vážnym stimulom na korekciu prístupov k transformácii bol tak (1) osud makroekonomickej stabilizácie, ako aj (2) osud podnikov a výsledky privatizačného procesu. Upozornil aj na fakt, že návrhy jednotlivých koncepcií sa nere realizovali v čistej podobe. Podľa Machonina (1997) existoval paradox presadzovania konzervatívnych neoliberalných programov a kompromisných riešení v sociálnej oblasti. Deklaroval sa tak program „prechodu“, ale v praxi sa uplatňoval program „transformácie“. Podľa Němca (2001) spomínaná divergencia pramenila z prehnaných očakávaní privatizácie, ktorá sa stala kontraproduktívna, keďže ekonomika Slovenska bola v hlbkej nerovnováhe bez príslušného inštitucionálneho rámca.

V priebehu transformačného procesu sa objavili rôzne názory na jej priebeh. Němec (2001) rozlišuje fázu *deštrukcie*, ktorá zahŕňa zrušenie štátneho riadenia a uvoľnenie aktivity podnikových subjektov a finančných organizácií, a fázu *neriadenej spontánnosti ekonomických aktérov*, ktorá sa rozhodujúcou mierou podieľala na existencii reálneho stavu a určovaní smerov vývoja ekonomiky. Kárasz (2003, s. 789) identifikoval etapy transformačného procesu na základe hospodárskych cyklov prostredníctvom vývoja HDP. Autor uvádza, že po roku 1989 môžeme zaznamenať jeden hospodársky cyklus, ktorý sa začal v roku 1993, vrchol dosiahol v roku 1995 a skončil sa v roku 1999. To znamená, že roky 1993 – 1995 sú rokmi transformačnej expanzie a roky 1996 – 1999 zasa rokmi transformačnej recesie. Opätovné zvýšenie hospodárskeho rastu v roku 2000 a jeho pokračovanie možno považovať za začiatok expanzie. Kárasz (2003) ďalej poznamenáva, že niektoré makroekonomické ukazovatele sa správali proticyklicky, teda ich vývoj nekorešpondoval s hospodárskym cyklom. Ukazuje sa, že nezamestnanosť, tržby v maloobchode, alebo priemyselná výroba sú javy priestorovo zakorenené a vyznačujúce sa určitou zotrvačnosťou.

Morvay (2005) rovnako ako aj Buček (2010) priebeh transformačného procesu spájajú so zmenou riadiaceho (politického) aparátu a s ich rozdielnou hospodárskou politikou. Podľa toho kľúča Morvay (2005) identifikoval päť časových období: (1) liberálna cesta v ČSFR 1991 – 1993; (2) hľadanie novej cesty zo zameraním sa na špecifiká SR 1993 – 1995; (3) deklarovaná gradualistická cesta sociálno-ekologického typu, tzv. slovenská cesta 1996 – 1998; (4) obnovenie liberálnej cesty a depolitizácia ekonomiky 1999 – 2002 a (5) vytváranie štandardného trhového hospodárstva s integračnými snahami 2002 – 2004. Buček (2010) pridáva ďalšie dve etapy: po prvé, 2004 – 2006 prudký rast HDP a príchod veľkých zahraničných investorov podmienený liberálnymi reformami a, po druhé, obdobie 2006 – 2009 ako vrchol ekonomického rastu, orientácia smerom k sociálnym programom a naplnenie integračných snáh prijatím spoločnej menovej únie. V tabuľke 1 je uvedený zjednodušený prehľad jednotlivých etáp postsocialistickej transformácie z pohľadu zmien v politickej a ekonomickej oblasti.

V podmienkach vývoja regionálnej štruktúry Slovenska Korec (2009, s. 15) rozlišuje dve obdobia: (1) 1989 – 1997, keď prebiehala „deštrukcia“ centrálne riadenej ekonomiky Slovenska v podobe rozpadu veľkých priemyselných a poľnohospodárskych podnikov a konverzie zbrojárskeho priemyslu (Smith, 1998) a za ukončenie tejto deštrukcie možno považovať veľkú privatizáciu realizovanú v roku 1996. Navyše v roku 1997 vstúpilo do platnosti súčasné územnosprávne členenie, ktoré viaže všetky štatistické informácie a ktoré v mnohých aspektoch ovplyvnilo vývoj regionálnej štruktúry Slovenska; (2) 1997 – 2006, v ktorom sa uskutočnili zásadné neoliberálne reformy podporujúce prílev PZI (Smith

a Rochovská, 2006) a úspešné ukončenie snahy Slovenskej republiky o vstup do euroatlantických štruktúr, predovšetkým do EÚ a NATO. Toto obdobie možno v kontexte integračných snáh posunúť ku koncu roka 2008, čo zodpovedá prijatiu spoločnej meny euro na jednej strane a začínajúcej globálnej finančnej a hospodárskej kríze, ktorá zásadne ovplyvnila situáciu na trhu práce a v jednotlivých proexportne orientovaných odvetviach na strane druhej (pozri Buček, 2010; Pavlínek a Ženka, 2010).

T a b u ľ k a 1

Etapy postsocialistickej transformácie na Slovensku

Etapa	Obdobie	Privatizácia	Prístupy politickej ekonómie
<i>Deštruktívna</i>	1989 – 1992	Reprivatizácia, reštitúcie – prvá vlna privatizácie	Neoliberálne pod vplyvom šokovej terapie a federálneho zriadenie
<i>Spontánna</i>	1993 – 1998	Druhá vlna privatizácie	Etatizmus, slovenská sociálno-ekologická cesta
<i>Strategická</i>	1999 – 2005	(Podielová) privatizácia strategických podnikov	Neoliberálna s prvkami inštitucionalizmu
<i>Adaptačná</i>	2005 – 2009	Zastavenie privatizačných programov	Etatizmus s dôrazom na sociálne programy

Prameň: Němec (2001); Morvay (2005); Buček (2010); Korec (2009), upravené autorom.

Mimoriadne atraktívnou témou sa stalo hodnotenie priestorových aspektov postsocialistickej transformácie. Rozsiahla štúdia od kolektívu autorov Džupinová a kol. (2008) sa okrem iných geograficky relevantných problémov vyjadruje k priestorovej polarizácii Slovenska na troch mierkových úrovniach (národná, mezoregionálna a lokálna).

Do hodnotenia zaradili tri zhluky ukazovateľov: *sociálno-ekonomické* (ekonomický agregát na obyvateľa, priemerná mzda, miera nezamestnanosti), *demografické* (stredná dĺžka života) a *geografické* (podiel zastavanej plochy, hustota zaľudnenia a iné). Z ich analýzy jednoznačne vyplýva, že roky 2000 – 2002 možno nazvať obdobím zvratu z konvergentného na divergentný vývoj regionálnych rozdielov z hľadiska štyroch indikátorov (miera nezamestnanosti, stredná dĺžka života žien, všeobecná hustota zaľudnenia a podiel zastavanej plochy na celkovú výmeru), a súčasne z divergentného na konvergentný vývoj regionálnych rozdielov z hľadiska dvoch indikátorov (stredná dĺžka života u mužov a špecifická hustota zaľudnenia na zastavanú plochu). Niektoré sociálno-ekonomické (priemerná mzda, EA na obyvateľa), ako aj ostatné demografické a geografické indikátory mali počas celého sledovaného obdobia divergentné tendencie regionálneho rozvoja. Zdá sa, že regionálne rozdiely z hľadiska sociálno-ekonomických indikátorov sa na konci sledovaného obdobia (2006 – 2008) postupne stabilizovali v zmysle, že ich dynamika a intenzita nie je taká výrazná ako na začiatku sledovaného obdobia.

Toto zistenie o poklese dynamiky regionálnych rozdielov podporujú aj autori Matlovič, Matlovičová a Klamár (2011), ktorí hodnotili vývoj priestorovej polarizácie v období 2003 – 2007 na úrovni krajov na základe viacerých parciálnych ukazovateľov a jedného syntetického ukazovateľa. Intenzitu regionálnych disparít hodnotili prostredníctvom variačného koeficientu a Giniho indexu. Ich empirická analýza potvrdila, že ku koncu sledovaného obdobia dochádza k stabilizácii regionálnych disparít, a to dvoma spôsobmi. Po prvé, dynamika rastu regionálnych rozdielov pri väčšine parciálnych ukazovateľov (miera nezamestnanosti, regionálny HDP na obyvateľa, počet podnikov nad 250 na obyvateľa, dokončené byty na obyvateľa) výrazne poklesla, a po druhé, niektoré ukazovatele (priemerná mzda, stav PZI na obyvateľa) vrátane syntetického vykazujú relatívny pokles, keď sa v priebehu sledovaného obdobia divergentné tendencie nahradili konvergentnými. Je namieste predpokladať, že tieto trendy budú s najväčšou pravdepodobnosťou ukončené v dôsledku negatívnych efektov, ktoré priniesla finančná kríza a hospodárska recesia v roku 2009.

Podobné vymedzenie transformačných etáp uskutočnil Baláž (2004; 2007), keď hodnotí podľa jeho terminológie nielen ranú (1990 – 1996) a neskoršiu fázu prechodu (1997 – 2002), ale aj poslednú etapu socializmu (1985 – 1989). V rámci týchto etáp analyzuje vývoj priestorovej polarizácie a tvrdí, že základný vzorec regionálnych rozdielov sa formoval v ranej etape prechodu a stabilizoval v rokoch 1997 – 2002. V prvej etape došlo k rapídному prehľbovaniu regionálnych rozdielov v oblasti investícií, miezd, a najmä v miere nezamestnanosti. Autor pomocou korelačnej analýzy odhalil tesný vzťah medzi pozíciou Bratislavy v regionálnej štruktúre a mierou nezamestnanosti a počtom zahraničných investorov. Nie je prekvapením, že s rastúcou vzdialenosťou od Bratislavy rástla miera nezamestnanosti, a zároveň klesal počet zahraničných investorov, čím potvrdil významnosť faktoru vzdialenosti, resp. západno-východného gradientu. Priestorová koncentrácia PZI a tvorba nových pracovných miest sa viditeľnejšie začali prejavovať až na začiatku nového milénia. Podľa Baláža (2004) v roku 2002 dochádza k výraznej akcelerácii objemu PZI do ekonomiky, avšak jej priestorová distribúcia je vo výraznej nerovnováhe. Inými slovami, PZI sú signálom, že niektoré regióny a metropolitné oblasti tak získali schopnosť konkurovať v procesoch produkcie a distribúcie tovarov, služieb, kapitálu a poznatkov v medzinárodnom kontexte a priamo či nepriamo sa zapojili do globálnych produkčných sietí. Matlovič, Matlovičová a Klamár (2011) tvrdia, že regionálne disparity v oblasti PZI sa od roku 2003 postupne vyrovnávajú, avšak absolútne rozpätie medzi maximálnou a minimálnou hodnotou v sledovanom období sa zvýšilo. Znamená to, že celkový priemer „neťahá“ len Bratislavský región, ale aj iné regióny s vysokým podielom PZI (Trnavský, Žilinský).

Korec a Bystrická (2008) hodnotili vývoj geografickej organizácie spoločnosti z hľadiska troch typov regiónov (hlavné mesto, metropolitné regióny – 7 krajských miest, nemetropolitné regióny – ostatné funkčné mestské regióny¹¹). Na základe ich analýzy možno potvrdiť, že v rokoch 1997 – 2006 sa prehĺbili geografické nerovnomernosti v ekonomickej výkonnosti meranej ekonomickým agregátom, komplexnou veľkosťou a kvalitatívnou komplexnou veľkosťou.¹² Očakávané je zistenie razantného zvýšenia významnosti regiónu Bratislavy v regionálnej štruktúre Slovenska (podiel regiónu Bratislavy na ekonomickom agregáte Slovenska sa zvýšil o 7,07 %, – z 20,51 % v roku 1997 na 27,58 % v roku 2006), pričom zmena podielu metropolitných regiónov na ekonomickom agregáte bola relatívne nevýznamná, avšak zmena podielu nemetropolitných regiónov bola výrazne záporná (pozri tab. 2).

T a b u ľ k a 2

Podiel na Slovenskú republiku v %

FMR	Ekonomický agregát (EA)		Komplexná veľkosť (KV)		Kvalitatívna KV (KKV)		Zmena EA v %	Zmena KV v %	Zmena KKV v %
	1997	2006	1997	2006	1997	2006	2006 – 1997	2006 – 1997	2006 – 1997
Bratislava	20.51	27.58	14.30	16.62	16.15	18.36	34.5	16.2	13.7
Metropolitné	26.62	26.35	25.09	25.41	25.64	25.77	-1.1	1.3	0.5
Nemetropolitné	52.87	46.08	60.61	57.97	58.21	55.86	-12.9	-4.3	-4.0

Prameň: Korec a Bystrická (2008).

Vo všeobecnosti sa akceptuje, že z pohľadu vývoja regionálnych rozdielov existujú dve fázy regionálneho rozvoja. Prvá fáza je charakteristická rastúcimi regionálnymi disparitami v dôsledku nápravných opatrení v ekonomike, a v druhej etape, ktorá korešponduje so všeobecnými tendenciami vývoja svetovej ekonomiky, dochádza k stabilizácii regionálnych rozdielov (Blažek a Csank, 2007; Hampl, 2005; Baláž, 2007; Korec, 2009; Džupinová a kol., 2008; Matlovič, Matlovičová a Klamár, 2011). V kontexte úspešnosti transformujúcich sa krajín, Linn (2001) hovorí o dobrých, ale aj zlých správach, keďže na jednej strane sa dosiahol progres v určitých makroekonomických ukazovateľoch (pokles inflácie,

¹¹ Funkčné mestské regióny predstavujú priestorovo súvislé územia, ktoré sú vnútorne koherentné a navonok (relatívne) uzavreté vzhľadom na denný pohyb obyvateľov za prácou, vzdelaním, službami, oddychom, ako aj sociálnymi kontaktmi (Bezák 2000).

¹² Ekonomický agregát získame ako súčin počtu pracovných príležitostí regiónu a priemernej mesačnej mzdy zamestnanca regiónu. Komplexnú veľkosť môžeme definovať ako súčet jednej tretiny podielu regiónu na obyvateľstve štátu a dvoch tretín podielu regiónu na pracovných príležitostiach štátu. Ukazovateľ kvalitatívna komplexná veľkosť je definovaná ako súčet troch štvrtín hodnôt komplexnej veľkosti regiónu a jednej štvrtiny podielu regiónu na pracovných príležitostiach terciárnych aktivít (Hampl, 2005).

rast HDP), no na druhej strane problémom ostáva vysoká nezamestnanosť či nerovnomerná distribúcia PZI. Podľa nášho názoru prvá skupina ekonomických indikátorov najlepšie vyjadruje priebeh spoločenskej transformácie v ranom období, kde dominujú špecifické procesy nápravného typu, a druhá skupina charakterizuje druhú vývojovú etapu, kde prevládajú všeobecné procesy ekonomickej globalizácie. Tento diferencovaný vývoj regionálnych rozdielov existuje v závislosti od uvažovaných indikátorov (Džupinová a kol., 2008), od mierky (medzi rôzne veľkými a početnými územnými jednotkami – NUTS, pozri Buček, Rehák a Tvrdoň, 2010) a od úrovne komplexnosti systému.¹³

To je v súlade s Hamplovým tvrdením, že v spoločenských systémoch dochádza k zreteľnej regionálnej divergencii pri kvalitatívne nových javoch, pričom pri starších javoch pozorujeme vďaka difúznym procesom konvergentné tendencie (Hampl, 1998). „Každá radikálna zmena (akou transformácia nepochybne je) vyvoláva, resp. na svoju realizáciu potrebuje aspoň dočasné prenikavé zvýšenie diferenciácie“ (Hampl, 2001, s. 28). Špeciálne to platí pre postsocialistické spoločnosti, v ktorých nivelizácia regionálnych pomerov z minulosti dosiahla neobyčajné rozmery, a preto sa očakávalo, že regionálne rozdiely sa prirodzene obnovia. Geografické indikátory naopak vypovedajú o tom, že geografická organizácia spoločnosti si naďalej udržiava divergentný vývoj. Možno tak predpokladať, že kým regionálne rozdiely v úrovni sociálneho a ekonomického rozvoja sa budú postupne zoslabovať a sledovať konvergentné tendencie, tak sociálno-geografické (územné) rozdiely medzi metropolitnými a nemetropolitnými regiónmi (v zmysle vzťahu centra a periférie) sa budú naďalej prehľbovať a sledovať divergentné tendencie. Tento fenomén je najlepšie viditeľný pri hodnotení priestorovej koncentrácie obyvateľstva (regionálne disparity z hľadiska hustoty zaľudnenia), ktorá síce v rokoch 1991 – 2001 zaznamenala klesajúci trend (Ondoš a Korec, 2006), avšak z celkového pohľadu sa táto tendencia javí ako dočasný proces, keďže od roku 2001 pozorujeme opätovný nárast koncentrácie (Džupinová a kol., 2008).

¹³ Podľa Hampla (1998) je potrebné rozlišovať *semikomplexnú* (sociálno-ekonomický systém) a *komplexnú* (geografický systém) úroveň. Semikomplexná úroveň korešponduje s vnútornou geografickou organizáciou a príslušnými ekonomickými a sociálnymi štruktúrami spoločnosti, ktoré odrážajú samotnú výkonnosť ekonomiky, ako aj životnú úroveň obyvateľov, kým komplexná úroveň zodpovedá vonkajšie geografickej organizácii spoločnosti, ktorá zahŕňa parciálne systémy vnútornej geografickej organizácie, sa podieľajúce na formovaní a fungovaní urbánnych a regionálnych systémov.

V geografických analýzach transformačného vývoja Hampl (2001) upozorňuje na dualitu v predmetovej orientácii štúdia transformácie, keď rozlišuje *geografiu spoločenskej transformácie* a *transformáciu geografickej organizácie spoločnosti*. Prvá téma hodnotí regionálnu diferenciáciu sociálno-ekonomických javov (úroveň miezd, nezamestnanosť, PZI, ekonomický agregát na obyvateľa a iné) a druhá oblasť sa zaoberá analýzou regionálnych a urbánnych systémov (vzťah centra a periférie a ich pozície v systéme osídlenia).

Záver

V akých krokoch sa prechod uskutoční a ako definovať koniec prechodu či transformácie? To boli otázky ktoré sa v iniciálnom období transformácie formovali veľmi opatrne. Morvay (2005, s. 6) sumarizujú poznatky iných autorov tvrdí, že transformačný proces sa začína rozhodnutím o prechode k trhovej ekonomike, a končí sa až vtedy, ak je splnená (1) požiadavka funkčného (alebo „normálne“ fungujúceho) trhového mechanizmu, (2) požiadavka generovania silného udržateľného rastu a (3) požiadavka odstránenia deformácií a disefektov, čo umožní byť v rovnocennej interakcii s vyspelejšími trhovými ekonomikami. Pochybnosti vyvoláva najmä vážnosť termínu „normálny“ stav ekonomiky.

Problém stanovenia konca postsocialistickej transformácie závisí od definície cieľového stavu. Tento cieľ sa v priebehu transformácie prirodzene menil. Smith a Pickles (1998) tvrdia, že teoretizovanie o transformácii nemôže byť výsadou „tradičných“ prístupov politickej ekonómie (neoklasické a neoliberalne), ale aj alternatívnych prístupov z oblasti evolučnej ekonómie, novej kultúrnej teórie, feminizmu, sieťových koncepcií a pod, ktoré pomáhajú nielen vysvetliť, ale aj porozumieť týmto zásadným zmenám. V tomto ohľade existuje celá paleta alternatívnych prístupov k štúdiu postsocialistickej transformácie:

- regulačné teórie (Smith 1998),
- závislosť od minulého vývoja (Grabher a Stark, 1997; Sýkora, 2008),
- analýza sietí a sociálnych vzťahov (Grabher a Stark, 1997),
- marxistická analýza výrobných vzťahov (Burawoy a Krotov, 1993),
- analýza inštitucionálneho prostredia (Kolodko, 1999; Mlčoch, Machonin a Sojka, 2000),
- rekombinované vlastníctvo (Stark a Brurszt, 1998),
- lokálna varieta kapitalizmu – duálna ekonomika (Altvater, 1998; Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007).

Po prvé, alternatívne koncepcie kritizujú teóriu neoliberalného prechodu a jej nedostatky sme prezentovali v štyroch dimenziách: komplexnosť, pluralita, evolučná povaha a kontextuálnosť. Koncepcia prechodu bola v mnohých aspektoch nepripravená, najmä v akademickej sfére, časovo podhodnotená pri rekonfigurácii inštitucionálneho prostredia, predovšetkým v iniciálnom období, a nezohľadňovala význam pozitívnych prístupov v zmysle projektovania alternatívnych stratégií prechodu (Šulc, 1993). Z tohto dôvodu vypracovanie všeobecnej teórie ekonomickej, resp. spoločenskej transformácie je veľmi náročný a zložitý proces vzhľadom na existujúcu inštitucionálnu a kultúrnu diverzitu v krajinách SVE (Pickles a Smith, 1998; Drgoňa, 2001; Baláž, Kluvánková-Oravská a Zajac, 2007).

Po druhé, autori Džupinová a kol. (2008) tvrdia, že by bolo chybou hodnotiť len ekonomickú povahu transformačného procesu a uvádzajú, že aj ostatné aspekty –

sociálne, demografické a geografické – významne prispievajú k objasneniu komplexnej povahy ekonomickej transformácie.

Po tretie, existuje veľa kritérií, ako vymedziť, resp. stanoviť koniec spoločenskej transformácie. Na jednej strane existuje pomerne jednoduchá delimitácia transformačného procesu na základe politických rozhodnutí a realizácie ekonomickej reforiem. Nakoniec s určitou dávkou tolerantnosti možno povedať, že spoločným cieľom viacerých postsocialistických krajín bolo naplnenie určitých konvergentných kritérií v snahe integrovať sa do európskych a medzinárodných štruktúr. Na druhej strane obraz o priebehu transformačného procesu poskytujú výsledky v makroekonomickej oblasti (HDP, inflácia a nezamestnanosť, tvorba pracovných miest, stav PZI). Na základe predchádzajúcich empirických poznatkov možno tvrdiť, že prvá fáza spoločenskej transformácie bola ukončená privatizačnými procesmi a vznikom nového územnosprávneho členenia v roku 1997. Avšak regionálne rozdiely v úrovni sociálno-ekonomického rozvoja sa naďalej prehľbovali, najmä v rokoch 2002 – 2004, keď sa začala prejavovať aj prítomnosť zahraničného kapitálu, ktorý ešte výraznejšie oddelil úspešné regióny od zaostávajúcich. Napokon k určitej stabilizácii vývoja regionálnych rozdielov v zmysle poklesu ich intenzity dochádza v rokoch 2006 – 2008.

Po štvrté, problémom naďalej ostáva hodnotenie celkovej geografickej organizácie spoločnosti. Evolučná povaha transformácie znamená, že celý proces pozostáva z viacerých subprocesov, ktoré prebiehajú v rôznych sférach a v rôznych lokalitách rôznym tempom a vyvolávajú celý rad priestorových efektov, ktoré sa prejavujú až s určitým časovým oneskorením. Dochádza ku kvalitatívnemu rastu miest a regiónov v procesoch koncentrácie špecifických štruktúr obyvateľstva, progresívnych ekonomických a sociálnych/verejných aktivít a k premene širšie chápaného urbánneho prostredia. V priebehu transformačného procesu sa na území miest objavili nové priestorové sociálno-ekonomické štruktúry (klastre, inovačné centrá, priemyselné parky, suburbánne zóny či obchodno-nákupné centrá). Najmä novo vzniknuté priemyselné parky zvýšili ekonomickú silu metropolitných regiónov v regionálnej štruktúre Slovenska, no rizikom ich prosperity je prílišná závislosť na globálnych produkčných sieťach. Zdá sa, že vývoj geografickej organizácie spoločnosti bude neustále čeliť divergentným tendenciám, pričom tento predpoklad bude pravdepodobne podporený efektmi plynúcimi z hospodárskej krízy.

Literatúra

- ALTVATER, E. (1998): Theoretical Deliberations on Time and Space in Post-socialist Transformation. *Regional Studies*, 32, č. 7, s. 591 – 605.
- ANDRÁŠIK, L. (1995): Dynamika transformácie. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 43, č. 3, s. 205 – 223.
- ÅSLUND, A. (1992): *Post-Communist Economic Revolutions: How Big a Bang? The Center for Strategic and International Studies*. Washington, DC: Westview.

- BALÁŽ, V. (2004): Trendy v regionálnom vývoji Slovenskej republiky: ekonomická teória a prax. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 52, č. 7, s. 783 – 800.
- BALÁŽ, V. (2007): Regional Polarization under Transition: The Case of Slovakia. *European Planning Studies*, 15, č. 5, s. 587 – 602.
- BALÁŽ, V. – KLUVÁNKOVÁ-ORAVSKÁ, T. – ZAJAC, Š. (2007): Inštitúcia a ekonomická transformácia. Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV, 133 s.
- BELL, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic book.
- BEZÁK, A. (2000): Funkčné mestské regióny na Slovensku. *Geographia Slovaca*, 15. Bratislava: Geografický ústav SAV, 89 s.
- BLANCHARD, O. T. – FROST, K. – SACHS, J. (1994): *The Transition in Eastern Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- BLAŽEK, J. – CSANK, P. (2007): Nová fáza regionálneho rozvoje v ČR? *Sociologický časopis*, 43, č. 5, s. 945 – 965.
- BOSCHMA, R. A. (1997): New Industries and Windows of Locational Opportunity. A Long-term Analysis of Belgium. *Erdkunde*, 51, č. 1, s. 1 – 19.
- BOSCHMA, R. A. – FRENKEN, K. (2006): Why is Economic Geography not an Evolutionary Science? Towards an Evolutionary Economic Geography. *Journal of Economic Geography*, 6, č. 3, s. 273 – 302.
- BOSCHMA, R. A. – LAMBOOY, J. G. (1999): Evolutionary Economics and Economic Geography. *Journal of Evolutionary Economics*, 9, č. 4, s. 411 – 429.
- BRADSHAW, M. – STENNING, A. (2004): Introduction: Transformation and Development. In: BRADSHAW, M. a STENNING, A. (eds): *East Central Europe and Former Soviet Union*. Harlow: Pearson, s. 1 – 32.
- BRYANT, C. G. A. – MOKRZYCKI, E. (1994): Introduction: Theorizing the Changes in East-Central Europe. In: BRYANT, C. G. A. a MOKRZYCKI, E. (eds): *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*. London: Routledge, s. 1 – 14.
- BUČEK, J. (2010): The Financial and Economic Crisis in Slovakia – Its Spatial Aspects and Policy Responses. In: GORZELAK, G. a GOH, C. C. (eds): *Financial Crisis in Central and Eastern Europe: From Similarity to Diversity*. Warszawa: Scholar, s. 190 – 208.
- BUČEK, M. – REHÁK, Š. – TVRDOŇ, J. (2010): *Regionálna ekonómia a politika*. Bratislava: Iura Edition, 269 s.
- BURAWOY, M. – KROTOV, P. (1993): The Economic Basis of Russia's Political Crisis. *New Left Review*, I, č. 198, s. 49 – 69.
- DAHRENDORF, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto & Windus.
- DRGOŇA, V. (2001): Transformačný proces a jeho vplyv na regionálnu štruktúru Slovenska. *Geografické štúdie*, 8, 138 s.
- DRUCKER, P. F. (1993): *Post-Capitalist Society*. New York: HarperCollins.
- DŽUPINOVÁ, E. – HALÁS, M. – HORŇÁK, M. – HURBÁNEK, P. – KÁČEROVÁ, M. – MICHNIAK, D. – ONDOŠ, S. – ROCHOVSKÁ A. (2008): *Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Bratislava: Geografika, 186 s.
- FOSTER, J. – METCALFE, J. S. (2001): *Frontiers of Evolutionary Economics*. Cheltenham: Edward Elgar, 397 s.
- FUKUYAMA, F. (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press. [Český preklad Konec dějin a poslední člověk. Praha: Rybka Publishers, 2002.]
- GRABHER, G. (1993): The Weakness of Strong Ties. The Lock-in of Regional Development in the Ruhr Area. In: GRABHER, G. (ed.): *The Embedded Firm. On the Socio-economics of Industrial Networks*. London: Routledge, s. 255 – 277.
- GRABHER, G. – STARK, D. (1997): Organizing Diversity: Evolutionary Theory, Network Analysis and Postsocialism. *Regional Studies*, 31, č. 5, s. 533 – 544.
- HAMPL, M. (1998). *Realita, spoločnosť a geografická organizácia: hľadanie integrálneho rádu*. Praha: DemoArt – Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, s. 110.

- HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, 147 s.
- HAMPL, M. a kol. (1999). Geography of Societal Transformation in the Czech Republic. Prague: Charles University, Faculty of Sciences.
- HAMPL, M. (1996): Teórie geografické organizace společnosti. In: HAMPL, M. (ed.): Geografická organizácia spoločnosti a transformační procesy v ČR. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, s. 13 – 34.
- HAMPL, M. (2001): Regionální vývoj v období transformace. In: HAMPL, M. a kol: Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská transformace a obecná teorie. Praha: DemoArt, s. 17 – 41.
- IVANIČKA, K. (1999): Slovensko – Genius Loci. Bratislava: Eurostav, 158 s.
- KÁRASZ, P. (2003): Prvý hospodársky cyklus v postkomunistickej ekonomike Slovenska. Ekonomický časopis/Journal of Economics, 51, č. 7, s. 785 – 795.
- KLÍNEC, I. (2010): Ekonomická podstata prechodu k informačnej spoločnosti. [Working Paper, No. 26.] Bratislava: Ekonomický ústav SAV, 38 s.
- KOŁODKO, G. W. (1999): Transition to a Market Economy and Sustained Growth. Implications for the Post-Washington Consensus. Communist and Post-Communist Studies, 32, č. 3, s. 233 – 261.
- KOREC, P. (2007). Vplyv post-industriálneho štádia vývoja spoločnosti a globalizácie na regionálny vývoj Slovenska. Geographia Cassoviensis, I, č. 1, s. 75 – 80.
- KOREC, P. (2009): Štrukturálne zmeny ekonomiky Slovenska v prvej etape spoločenskej transformácie v regionálnom kontexte. Geographia Moravica I, s. 11 – 26.
- KOREC, P. – BYSTRICKÁ, S. (2008): Dynamika hierarchickej organizácie regionálnej štruktúry Slovenska. Geographia Cassoviensis, II, č. 1, s. 74 – 85.
- KORNÁI, J. (2008): From Socialism to Capitalism. Eight Essays XVI. Budapest: Central European University Press, 240 s.
- LINN, J. F. (2001): Ten Years of Transition in Central Europe and the Former Soviet Union. In: BLEJER, M. I. a ŠREB, M. (eds): Transition the First Decade. London: MIT, s. 15 – 44.
- MACHONIN, P. (1997): Social Transformation and Modernization. Praha: Slon, 155 s.
- MARANGOS, J. (2005): A Political Economy Approach to the Neoclassical Gradualist Model of Transition. Journal of Economic Surveys, 19, č. 2, s. 265 – 293.
- MARTIN, R. – SUNLEY, P. (2006): Path Dependence and Regional Economic Evolution. Journal of Economic Geography, 6, č. 4, s. 395 – 437.
- MATLOVIČ, R. – MATLOVIČOVA, K. – KLAMÁR, R. (2011): Geografické aspekty regionálnych disparít na Slovensku. Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis, Prírodné vedy, Folia Geographica, 18, Prešov: PU Prešov.
- METCALFE, S. J. – FOSTER, R. – RAMOGLAN, J. (2006): Adaptive Economic Growth. Cambridge Journal of Economics, 30, č. 1, s. 7 – 32.
- MIHÁLIK, J. – ACKREMAN, K. F. – TYSON, S. – THIERRY, H. – BORKOWSKA, S. (1994): Trh práce a sociálne dôsledky ekonomickej reformy v Slovenskej republike. 1. vydanie. Bratislava: Bradlo, 383 s.
- MIKLOŠ, I. (1995): Riziko korupcie v procese privatizácie. Bratislava: Klub Windsor.
- MLČOCH, L. (1997): Zastřená vize ekonomické transformace. Praha: Karolinum.
- MLČOCH, L. – MACHONIN, P. – SOJKA, M. (2000): Ekonomické a spoločenské zmeny v českej spoločnosti po roce 1989: alternativní pohled. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- MORAVAY, K. (2005): Stratégia a priebeh ekonomickej transformácie na Slovensku. Ekonomický časopis/Journal of Economics, 53, č. 1, s. 5 – 32.
- NELSON, R. R. – WINTER, S. G. (1982): An Evolutionary Theory of Economic Change. Cambridge: Harvard University Press, 436 s.
- NĚMEC, J. (2001): Po desiatich rokoch transformácie. Ekonomický časopis/Journal of Economics, 49, č. 4, s. 587 – 629.
- ONDOŠ, S. – KOREC, P. (2006): Vývoj priestorovej koncentrácie obyvateľstva v regiónoch Slovenska. In: MLÁDEK, J., KUSENDOVÁ, D., MARENČAKOVÁ, J., PODOLÁK, P. a VAŇO, B. (eds.): Demografická analýza Slovenska. 1. vydanie. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 17 – 18.

- PAVLÍNEK, P. (1997). Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu. *Sociologický časopis*, 33, č. 1, s. 41 – 56.
- PAVLÍNEK, P. (2002): Teoretické interpretace transformace ve střední a východní Evropě. *Politická ekonomie*, L, č. 5, s. 717 – 732.
- PAVLÍNEK, P. – PICKLES, J. (2000): *Environmental Transitions: Transformation and Ecological Defence in Central and Eastern Europe*. London: Routledge, 376 s.
- PAVLÍNEK, P. – ŽENKA, J. (2010): The 2008 – 2009 Automotive Industry Crisis and Regional Unemployment in Central Europe. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3, č. 3, s. 349 – 365.
- PICKLES, J. – SMITH, A. (1998.): *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge.
- POLANYI, K. (1944): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. New York: Rinehart [Český překlad Velká transformace. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.]
- POPJAKOVÁ, D. (1998): Socioekonomická transformácia. *Folia geographica XXIX*, č. 1, s. 317 – 339.
- POZNANSKI, K. Z. (1999): Post-Communist Transition As Institutional Disintegration: Explaining the Regional Economic Recession. *Acta Oeconomica*, 50, č. 1 – 2, s. 1 – 35.
- SMITH, A. (1998): *Reconstructing the Regional Economy: Industrial Restructuring and Regional Development in Slovakia*. Cheltenham: Edward Elgar, 434 s.
- SMITH, A. – PICKLES, J. (1998): Introduction: Theorising Transition and the Political Economy of Transformation. In: PICKLES, J. a SMITH, A. (eds): *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge, s. 1 – 22.
- SMITH, A. – ROCHOVSKÁ, A. (2006): Neo-liberalism and 'Post-socialist' Urban Transformations: Poverty, Inequality and the Cty. *Acta Geographica Universitatis Comeniana*, 48, s. 43 – 54.
- SOKOL, M. (2002): Poznatková ekonomika: problémy a výzvy. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 50, č. 1, s. 85 – 106.
- STARK, D. (1992): Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6, č. 1, s. 17 – 51.
- STARK, D. – BRURSZT, L. (1998): *Postsocialist Pathways, Transfonning Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STIGLITZ, J. (2002): *Globalization and Its Discontents*. New York: W.W. Norton & Company.
- STORPER, M. – WALKER, R. (1989): *The Capitalist Imperative; Territory, Technology and Industrial Growth*. New York: Basil Blackwell.
- STRYJAKIEWICZ, T. (2009): The Old and the New in the Geographical Pattern of the Polish Transition. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Geographica*, 40, č. 1, s. 5 – 24.
- SÝKORA, L. (2008): Revolutionary Change, Evolutionary Adaptation and New Path Dependence: Socialism, Capitalism and Transformation in Urban Spatial Organization. In: STRUBELT, W. a GORZELAK, G. (eds): *City and Region. Papers in honour of Jiří Musil*. Leverkusen: Budrich UniPress, s. 283 – 295.
- ŠALÁT, T. a kol. (1981): *Malá encyklopédia matematiky*. Tretie vydanie. Bratislava: Obzor, 854 s.
- ŠIKULA, M. (1999): *Globalizácia – rázcestie civilizácie*. Bratislava: Sprint, 124 s.
- ŠULC, Z. (1993): K některým teoretickým otázkám transformace. *Politická ekonomie*, XXI, č. 3, s. 319 – 332.
- TOFFLER, A. (1970): *Future Shock*. New York: Bantam Books, s. 561.
- TÖDTLING, F. A. – TRIPPL, M. (2005): One Size Fits All? Toward a Differentiated Regional Innovation Policy Approach. *Research Policy*, 34, č. 8, s. 1203 – 1219.
- WITT, U. (2005): The Evolutionary Perspective on Organizational Change and the Theory of the Firm. In: DOPFER, K. (ed.): *The Evolutionary Foundations of Economics*. Cambridge: Cambridge Books – Cambridge University Press, s. 339 – 366.
- WÚSTEN VAN DER, H. (1992): Transitions. In: DOSTÁL, P., ILLNER, M., KÁRA, J. a BARLOW, M. (eds): *Changing Territorial Administration in Czechoslovakia: International Viewpoints*. Amsterdam – Prague: University of Amsterdam – Charles University – Czechoslovak Academy of Sciences, s. 51 – 60.